

УДК 340:004(045)

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Дарія МАРІЦ,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного права
та права інтелектуальної власності

Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

SUMMARY

The article is devoted to the concept of information. Despite the widespread use of mass communications, there are still many questions that have not been settled at the legislative level, and within the doctrine of the law. The article examines the question regarding the determination of information relations, the definition of information relations and its elements. It focuses on the definition of the subjective side of such relations. It discusses the possibility of passive participation of actors in the information relations. The author's definition of information is suggested.

Key words: information, actors of information relations, information relations, elements of information relations.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена найпоширенішим суспільним відносинам, а саме інформаційним. Незважаючи на широке використання інформації у сучасних комунікаціях, залишається чимало питань, які не врегульовані на законодавчому рівні та недостатньо досліджені в доктрині права. Так, у статті досліджується питання щодо визначення змісту інформаційних відносин, дається авторське визначення поняття інформаційних відносин, розглядається зміст таких відносин. Аналізуються елементи інформаційних правовідносин.

Ключові слова: інформація, суб'єкти інформаційних відносин, інформаційні відносини, елементи інформаційних відносин.

Постановка проблеми. В умовах сучасності складно заперечувати той факт, що сучасне суспільство перебуває під впливом інформаційної глобалізації, адже інформація пронизує усі сфери людського життя. Інформаційне суспільство – це, по суті, унікальне утворення без меж і кордонів, що дає змогу використовувати досягнення науки і техніки як в приватних, так і в публічних інтересах.

Актуальність теми. Сьогодні в літературі існує безліч визначень поняття «інформація», яке може стосуватись різних галузей науки. Однак для юридичної науки актуальним залишається питання визначення поняття інформаційних відносин та визначення їх змісту. Незважаючи на низку нормативно-правових актів вітчизняного законодавства, жоден не містить легального визначення поняття «інформаційні відносини», хоча законодавець оперує таким терміном у ряді законів. Тому для інформаційного права, як і для будь-якої іншої галузі права, вкрай важливо виробити власний понятійно-категоріальний апарат.

Отже, **метою статті** є аналіз наявної доктрини інформаційного права, законодавства України, що дасть змогу сформулювати визначення інформаційних відносин та визначити його зміст.

Проблемам інформаційного права, інформаційним відносинам та міжнародним інформаційним відносинам присвячено праці І.В. Антошина, Ю.В. Корейба, О.В. Кохановської, М.Ю. Кузнецова, Є.А. Макаренко, І.А. Пахомова, В.І. Пересоляк, Д.О. Перова, І.В. Порало, С.В. Стасюк, Д.Ю. Шпенюва та інших вчених.

Виклад основного матеріалу дослідження. Різноманітність інформаційних відносин можна розглядати у взаємозв'язку з іншими відносинами, які існують в суспільстві. Однак це не означає, що інформаційні відносини носять лише похідний характер. Адже будь-які відносини не виникають самі по собі, а лише між певними суб'єктами, при настанні певних юридичних фактів. Так, не можна оминати і правове регулювання таких відносин. Серед таких же-

рел слід відзначити Конституцію України, Загальну Декларацію прав людини 1948 р., Європейську конвенцію про права людини. Положення, які закладені у названих джерелах, конкретизуються і деталізуються в Законах України «Про інформацію», Про доступ до публічної інформації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про державну таємницю», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про рекламу». Зазначені нормативно-правові акти регулюють ті інформаційні відносини, які виникають у конкретній сфері та між тими суб'єктами, які підпадають під сферу дії того чи іншого закону. Загальним законом на даний момент, на наш погляд, виступає Закон України «Про інформацію». Хоча, незважаючи на достатню кількість законів у інформаційній сфері, досі відсутній єдиний кодифікований акт, який впорядкував би інформаційні правовідносини.

Втім, хотілось би зауважити, що подальше з'ясування визначення поняття «інформаційні відносини» обумовлюється браком їх легального визначення, різним використанням за змістом у законодавстві та різнобічним трактуванням у юридичній науковій літературі. Зокрема, у законодавстві України у ряді норм, зокрема у Законі України «Про інформацію» [1], у ст. 2 та 4, законодавець вживає словосполучення «інформаційні відносини».

Незважаючи на значний інтерес науковців до дослідження проблематики інформаційних правовідносин, існують різноманітні підходи та трактування цього поняття. Деякими вченими акцентується увага на існуванні різних підходів щодо розуміння інформаційних правовідносин: широкого розуміння цих правовідносин (в рамках інформаційної концепції права та наявності інформаційної пов'язаності у будь-яких правовідносинах); запереченні існування самостійних інформаційних правовідносин з огляду на те, що вони є лише частиною складних правовідносин [2, с. 98].

Отже, постає питання і про правову природу інформаційних відносин. В результаті дослідження О.В. Кохановська доходить висновку, що інформаційні відносини за своєю природою є приватноправовими відносинами і можуть характеризуватись через предмет та метод цивільного права. А за змістом інформаційні відносини як правовідносини особливого роду включають і правовідносини інтелектуальної власності [3, с. 5–6]. Л.П. Коваленко визначає інформаційні відносини як відособлену, однорідну групу суспільних відносин, що виникають при обігу інформації в інформаційній сфері в результаті здійснення інформаційних процесів у порядку реалізації кожним інформаційних прав і свобод, а також у порядку виконання обов'язків органами виконавчої влади й місцевого самоврядування щодо забезпечення гарантій інформаційних прав і свобод [2, с. 117]. М.М. Расолов визначає інформаційні правовідносини як відносини щодо збору, обробки і використання правової та іншої інформації в суспільстві [4, с. 42]. В.А. Копилов інформаційні відносини характеризує як комплекс суспільних відносин, що виникають під час реалізації інформаційних процесів, тобто при створенні, отриманні, обробці, накопиченні та зберіганні, пошуку, розповсюдженні та споживанні інформації, а також процесів створення і застосування інформаційних систем [5, с. 68]. Д.О. Перов пропонує визначення інформаційних відносин як різновиду правових та інформаційних відносин, які врегульовано регулятивними, охоронними та спеціалізованими нормами інформаційного права, вольові суспільні відносини, що виникають між фізичними особами, юридичними особами, об'єднаннями громадян, суб'єктами владних повноважень та державою на основі наділення їх необхідними повноваженнями стосовно вільного створення, збирання, одержання, зберігання, оброблення, використання, поширення, охорони, захисту та забезпечення безпеки інформації, в межах яких реалізуються заходи з реалізації національних інформаційних інтересів, законних інформаційних прав і свобод, обов'язків, забезпечення законності та інформаційного порядку [6, с. 7]. Р.В. Тарасенко під інформаційними відносинами розуміє соціальні відносини, врегульовані нормами різних галузей права, що виникають в усіх сферах життєдіяльності людей у процесі обігу (збирання, зберігання, використання і поширення) певної інформації, що має відповідну суспільну значимість [7, с. 44].

З практичної точки зору заслуговує на увагу положення автореферату О.В. Кохановської про те, що, виходячи із загальнотеоретичних засад і практики застосування норм у сфері інформаційних відносин, доцільно розмежувати поняття «інформаційні правовідносини» і «правовідносини у сфері права на інформацію». Науковець пропонує термін «інформаційні правовідносини» використовувати, по-перше, як узагальнюючий для усієї сфери інформаційних правовідносин, по-друге, як конкретизуючий щодо тих інформаційних цивільних правовідносин, які не пов'язані з інформацією як з особистим немайновим, не пов'язаним з майновими, благом [3, с. 5]. Г.В. Виноградова інформаційні відносини визначає як відносини, врегульовані нормами різних галузей права, що виникають в усіх сферах життя і діяльності особи, суспільства та держави у процесі збирання, зберігання, використання та поширення інформації [8, с. 15].

З огляду на запропоновані в науці підходи до визначення «інформаційних відносин» простежується тенденція до штучного «прив'язування» цього поняття до тієї галузі права, в межах якої вчені здійснюють свої наукові розвідки. Вважаємо, що це не є коректно. Крім того, автори у своїх визначеннях певною мірою дублюють зміст ч. 1 ст. 5 Закону України «Про інформацію» щодо можливості вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів.

Багатогранність підходів до визначення класифікації та видів інформаційних правовідносин призводить до різнобічного розуміння їх сутності. Для цілей усебічного наукового вивчення, на думку авторів (В.М. Боєр, О.Г. Павельєва), необхідно поділити інформаційні правовідносини на *безпосередньо інформаційні правовідносини* та *відносно-визначені інформаційні правовідносини* [7, с. 45]. Так, Р.В. Тарасенко пропонує під безпосередньо інформаційними правовідносинами розуміти відносини, що виникають щодо створення інформації, визначення права власності на неї (з надання права володіння, користування та розпорядження), а також її обігу (передачі іншим суб'єктам, обробки, аналізу, переробки, споживання) та захисту. В таких правовідносинах, на його думку, інформація виступає основним самостійним об'єктом незалежно від форми (документ, відеозапис, книга, сценарій). В більшості випадків такі відносини мають охоронюваний характер, націлений на попередження дій, що порушують чи посягають на інформаційні права суб'єктів. *Відносно-визначені інформаційні правовідносини* – це частина інших правових відносин (цивільних, адміністративних), умовно відокремлених від однорідних, які реалізуються щодо неінформаційних об'єктів, що впливає на обіг певної інформації. В таких відносинах інформація є факультативним (додатковим) об'єктом правовідносин, що існує паралельно з основним неінформаційним об'єктом. Так відносини у сфері охорони здоров'я між лікарем та пацієнтом відбуваються щодо надання медичної допомоги, але факультативно лікар зобов'язаний зберігати в тасмниці певну інформацію (лікарську тасмницю) [7, с. 45–46].

Інформаційні відносини відзначаються певною специфікою. Зокрема, дискусійною видається точка зору Л.П. Коваленко, яка, окрім інших особливостей інформаційних відносин, виділяє такі положення: 1) підставою виникнення їх є інформаційно-правова норма; 2) юридична природа інформаційних правовідносин передбачає наявність *особливого суб'єкта*, у власності або в розпорядженні якого є інформація або інформаційний ресурс; 3) їх основним об'єктом виступає інформація (О.В. Кохановська визначає, що інформація виступає у цивільних правовідносинах найчастіше у формі інформаційного продукту, ресурсу тощо; інформація як товар має свої особливості, тому для неї має бути передбачений і особливий правовий режим [3, с. 5]; 4) спори між сторонами таких відносин *вирішуються в адміністративному або судовому порядку* [9, с. 11]. На наш погляд, по-перше основною підставою виникнення інформаційних відносин є юридичний факт або юридичний склад, за яким виникають певні *інформаційні відносини*, для врегулювання яких застосовуються норми права. По-друге, наявність «особливого суб'єкта», не є обов'язковою умовою або особливістю таких правовідносин. По-третє, щодо процедури розгляду спорів у судовому порядку Л.П. Коваленко розмежує адміністративний та судовий порядок. З огляду на це складається враження, що автор адміністративне судочинство не відносить до судового! Визнаною в юридичній доктрині є точка зору, згідно з якою спір вважається адміністративним, якщо правове питання, що складає його зміст, стосується адміністративного права. Адміністративно-правовий спір у вузькому значенні можна сприймати як конфлікт, що виник з адміністративно-правових відносин, а в широкому – як пов'язаний з правовідносинами будь-якої галузевої належності, однак з тими, які зумовлені управлінською діяльністю представників влади [10, с. 10, 11].

Інформаційні відносини мають місце і при здійсненні «електронного бізнесу», тобто надання послуг і проведення робіт шляхом комп'ютерного програмування повідомлень за допомогою електронних носіїв чи через мережу, подібну до Інтернет, із використанням можливостей ін-

формаційно-телекомунікаційних технологій [11]. В цьому контексті А.М. Новицький пропонує розмежовувати види діяльності, пов'язаної із електронною комерцією, на два великі блоки: перший, пов'язаний із віддаленою торговельною діяльністю, виконанням робіт і наданням послуг, коли товари, роботи та послуги є матеріальними; другий, абсолютний, коли всі операції, пов'язані із електронною комерцією, проходять виключно в електронному вигляді. На підставі цього можна зробити висновок, що не можна застосовувати однаковий підхід до правового регулювання суспільних відносин у сфері електронної комерції та визначати цю діяльність виключно як застосування інформаційних мереж і комп'ютерної техніки [12, с. 208–209].

На підставі викладених доктринальних положень пропонується таке авторське визначення інформаційних відносин. Інформаційні відносини – це відносини, які регулюються нормами публічного та приватного права, які виникають, змінюються і припиняються між суб'єктами суспільних відносин на підставі юридичних фактів.

Як і в будь-яких правовідносинах, до елементів інформаційних відносин можна віднести об'єкт, суб'єкт і зміст.

У ст. 4 Закону України «Про інформацію» міститься такий перелік суб'єктів інформаційних відносин: фізичні особи, юридичні особи, об'єднання громадян, суб'єкти владних повноважень. Зважаючи на надзвичайно велику ниву як теоретичних, так і практичних питань, пов'язаних із суб'єктним складом інформаційних відносин, ми зупинимось лише на одному аспекті. Так, нині предметом розгляду є фізична особа як суб'єкт інформаційних відносин та визначення моменту, з якого вона може визначатися як суб'єкт таких відносин. Повна цивільна дієздатність, як відомо, у фізичної особи виникає з моменту досягнення 18-річного віку, а правоздатність – з народження. Хоча, по суті, фізична особа може стати учасником інформаційних відносин, навіть не усвідомлюючи цього. Тобто можна припустити, що особа, яка не досягла певного віку чи обмежена у вчиненні певних дій відповідно до рішення суду (наприклад визнання фізичної особи недієздатною), є пасивним учасником інформаційних відносин. Адже активні дії замість неї вчиняють інші особи (батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники). Тобто пасивним учасником інформаційних відносин фізична особа може стати за таких юридичних фактів, як, наприклад, державна реєстрація народження, укладення договору в інтересах малолітньої особи або недієздатної особи. Зокрема, смерть та реєстрація смерті також є юридичним фактом, який припиняє участь померлої особи в інформаційних відносинах, однак і таким юридичним фактом, який створює виникнення нових інформаційних відносин для інших учасників. Наприклад, смерть фізичної особи спричиняє виникнення спадкових правовідносин. Таким чином, підставою виникнення інформаційних відносин є юридичні факти, які, в свою чергу, можуть бути правостановлюючими, правозмінюючими, правоприпиняючими. А в деяких випадках правоприпиняючі юридичні факти трансформуються у правостановлюючі. Підхід до розуміння поняття «пасивний суб'єкт» в праві є різним, залежно від галузі права і правовідносин, які виникають. Проте усталеним є твердження, що пасивність – це утримання від вчинення певної дії, утримання від порушення суб'єктивних прав інших осіб.

А.І. Марущак наводить таку класифікацію суб'єктів інформаційних відносин: 1) за рівнем визначеності кількості суб'єктів; 2) за характером дії зобов'язаного суб'єкта; 3) за предметом правового регулювання [13, с. 47]. Так, А.І. Марущак виділяє за характером зобов'язаного суб'єкта активні (зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії) і пасивні (суб'єкт повинен утриматися від вчинення певної дії) суб'єкти інформаційних відносин. Водночас, як ми

вже зазначили вище, не завжди пасивність означає утримання від вчинення дії, адже таке «невчинення» залежить від інших факторів, зокрема від вікового цензу або обсягу цивільної дієздатності. Тому повністю погодитись з класифікацією А.І. Марущака не можна. На наше переконання, «пасивність» в інформаційних відносинах набуває іншого значення, ніж в інших галузях права. Так, пасивність в інформаційних відносинах може мати місце у таких випадках: 1) встановленого законом або договором (утримання від вчинення певної дії, утримання від порушення суб'єктивних прав інших осіб); 2) виду цивільної дієздатності; 3) визнання фізичної особи недієздатною (неможливості самостійно реалізувати свої права і набути обов'язків, а лише за участі додаткового суб'єкта – опікуна).

Наступний елемент інформаційних відносин – це об'єкт. Інформація виступає як цінність сучасного світу, вона створюється, знаходиться в обігу, застосовується в усіх сферах діяльності, забезпечує виконання багатьох функцій та завдань, що стоять перед різними суб'єктами інформаційних відносин.

Залежно від потреб учасників інформаційних відносин інформація може виступати як:

- товар в процесі її створення, зберігання, розповсюдження та використання;
- джерело для прийняття рішень;
- джерело отримання знань в процесі здійснення права на освіту;
- засіб сповіщення суспільства про події та явища в порядку здійснення права на інформацію;
- засіб звітності про діяльність юридичних та фізичних осіб (податкова, бухгалтерська, статистична звітність тощо);
- засіб реалізації прав та свобод особи через надання відомостей про особу різним структурам (право на життя, право на житло, право на медичне обслуговування, право на труд тощо);
- засіб реалізації певних цілей (отримання прибутку, залучення клієнтів тощо) [14].

Об'єктом інформаційних відносин є інформація (ч. 2 ст. 4 Закону України «Про інформацію»). В контексті зазначеного закону інформація – це будь-які відомості та / або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. В Законі України «Про телекомунікації» [15] в ст. 1 надається визначення інформації як відомостей, поданих у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб. Слово «інформація» має іноземне походження, і в перекладі з латинської «informatio» означає «виклад», «роз'яснення», «тлумачення», «подання», «поняття», «обізнаність», «просвіта». Залежно від сфери використання цей термін отримав безліч визначень. У правовій науці поняття «інформація» як об'єкт цивільних прав вперше було закріплено у ст. 177 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). У ст. 200 ЦК України міститься визначення інформації, повністю ідентичне визначенню, поданому у ст. 1 Закону України «Про інформацію». ЦК України відносить інформацію до нематеріальних благ (гл. 15 ЦК України).

До матеріальних благ відносяться речі, а також результати робіт або послуг, що мають матеріальну, речову форму (наприклад, результат будівництва або ремонту будь-якого матеріального об'єкта). У цьому сенсі матеріальним благом може бути не тільки річ, але й діяльність зі створення або поліпшення речей і навіть діяльність з надання інших матеріальних послуг. Тому до цієї групи об'єктів включаються і послуги, які не супроводжуються створенням або зміною речей, але створюють відомий корисний ефект матеріального, хоча і не обов'язково уречевленого, характеру (наприклад, послуги зі зберігання речей, перевезення паса-

жирів і багажу або послуги оздоровчого або культурно-видовищного характеру). Всі ці об'єкти об'єднує їх економічна природа як товарів.

До нематеріальних благ належать результати творчої діяльності (твори науки, літератури і мистецтва, винаходи тощо) та деякі інші подібні з ними за своєю природою об'єкти (об'єкти «промислових прав» у вигляді промислових зразків, товарних знаків, фірмових найменувань тощо, окремі види інформації тощо), а також особисті немайнові блага, які користуються цивільно-правовим захистом. Нематеріальні блага, за винятком особистих немайнових, також набувають економічну форму товарів, що і дає їм можливість ставати об'єктами майнового обороту, об'єктами виключних прав.

На наш погляд, інформація є найпотужнішим ресурсом. Адже всім добре відомий вислів У. Черчілла «Хто володіє інформацією, той володіє світом» не втрачає актуальності, а навпаки набуває особливого значення крізь призму часу. Тому, на наше переконання, інформація може набувати ознак об'єкта майнового обороту в результаті зацікавленості з боку інших осіб на її отримання. «Придбання» інформації, а отже, і кореспондуюча дія «продаж» вже не є новиною у сучасному світі. Причому навіть коли інформація перетворюється на предмет договірних відносин, це не означає, що вона повинна мати тільки матеріальний або уречевлений вигляд. Так, за формою подання інформація поділяється на такі види: текстова – та, що передається у вигляді символів, призначених позначати лексеми мови; числова – у вигляді цифр і знаків, що позначають математичні дії; графічна – у вигляді зображень, подій, предметів, графіків; звукова – усна або у вигляді запису передачі лексем мови аудіальним шляхом [16]. Таким чином, вважаємо, що інформацію не можна розглядати лише як нематеріальне благо тому що, навіть якщо виходити із легального визначення інформації, це відомості та / або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Стаття 10 Закону України «Про інформацію» містить такі види інформації за змістом: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; інші види інформації. Звідси випливає, що такий перелік є невичерпним та може поповнюватися. На наш погляд, зміст будь-якої інформації залежить від кола осіб, якого вона стосується. Таким чином, переходимо до розгляду наступного елементу: зміст інформаційних відносин.

Зміст інформаційних правовідносин, як і інших видів правовідносин, складає сукупність прав та обов'язків учасників, а також способи їх реалізації. Як ми вже зазначали, інформаційними відносинами пронизані майже всі сфери життя. Тому права і обов'язки, які можуть виникати в цій сфері, є найрізноманітнішими. Однак серед способів реалізації прав і обов'язків учасників в інформаційній сфері ми виокремлюємо такі основні правомочності: 1) право на отримання інформації; 2) право на доступ до публічної інформації; 3) право вимагати від зобов'язаної особи надати інформацію чи вимагати утримання від її надання; 4) право звертатись за захистом порушених прав.

Висновки. З огляду на вищезазначене можна зробити такі висновки:

1) основною підставою виникнення інформаційних відносин є юридичний факт або юридичний склад, за яких виникають інформаційні відносини, для врегулювання яких застосовуються відповідні норми права;

2) інформаційні відносини – це відносини, які регулю-

ються нормами публічного та приватного права, які виникають, змінюються і припиняються між суб'єктами суспільних відносин на підставі юридичних фактів;

3) поняття «пасивність» в інформаційних відносинах набуває іншого значення ніж в інших галузях права; так, пасивність в інформаційних відносинах може мати місце у таких випадках: а) встановленого законом або договором (утримання від вчинення певної дії, утримання від порушення суб'єктивних прав інших осіб); б) виду цивільної дієздатності; в) визнання фізичної особи недієздатною (неможливості самостійно реалізувати свої права і набути обов'язків, а лише за участі додаткового суб'єкту – опікуна).

Список використаної літератури:

1. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ // ВВР. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
2. Коваленко Л.П. Теоретичні проблеми розвитку інформаційного права України / Л.П. Коваленко. – Х. : Право, 2012. – 247 с.
3. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.В. Кохановська ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 34 с.
4. Рассолов М.М. Информационное право : [учеб. пособие] / М.М. Рассолов. – М. : Юрист, 1999. – 398 с.
5. Копылов В.А. Информационное право : [учебник] / В.В. Копылов. – М. : Юрист, 2002. – 512 с.
6. Перов Д.О. Інформаційні правовідносини в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Д.О. Перов ; М-во освіти і науки України, Нац. авіац. ун-т. – К., 2014. – 18 с.
7. Тарасенко Р.В. Інформаційне право : [навч.-метод. посіб.] / Р.В. Тарасенко. – Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 512 с.
8. Виноградова Г.В. Правове регулювання інформаційних відносин в Україні : [навч. посіб.] / Г.В. Виноградова. – К. : Юстініан, 2006. – 171 с.
9. Коваленко Л.П. Інформаційне право України: проблеми становлення та розвитку : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Л.П. Коваленко ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2014. – 37 с.
10. Писаренко Н.Б. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення) : [монографія] / Н.Б. Писаренко, В.А. Сьоміна. – Х. : Право, 2011. – 136 с.
11. Електронна торгівля (правовий аспект регулювання) : [монографія] / [А.М. Новицький, В.С. Гаркуша, Н.Б. Новицька та ін.]; за заг. ред. В.В. Костицького. – К. : МП Леся, 2007. – 212 с.
12. Новицький А.М. Правове регулювання інституціоналізації інформаційного суспільства в Україні / А.М. Новицький. – Ірпінь : НУ ДПС України, 2011. – 442 с.
13. Марущак А.І. Поняття суб'єктів інформаційних відносин та їх класифікація / А.І. Марущак // Правова інформатика. – 2006. – № 4 (12). – С. 44–48.
14. Структура та характеристика елементів інформаційних правовідносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.vipreshebnik.ru/informatsijne-pravo/557-struktura-ta-kharakteristika-elementiv-informatsijnikh-pravovidnosin.html>.
15. Про телекомунікації : Закон України від 18 листопада 2003 року № 1280-IV // ВВР. – 2004. – № 12. – Ст. 155.
16. Інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.